

O recepci české exilové literatury

Několik poznámek

k německojazyčné reflexi českého exilu

ALFRUN KLIEMS

Úvodem

V posledních letech se skupina literárních badatelů ve Vědeckém středisku dějin a kultury středovýchodní Evropy (GWZO) v Lipsku intenzivně zabývala literaturou vzniklou v exilu po roce 1945. Výsledkem projektu je nedávno vydané obsáhlé kompendium *Grundbegriffe und Autoren ostmitteleuropäischer Exilliteraturen 1945–1989. Ein Beitrag zur Systematisierung und Typologisierung*, v němž německý kolektiv vyhodnotil díla týkající se nejen českého, ale i maďarského, rumunského, slovenského a polského literárního exilu z tohoto období. Publikace o deseti kapitolách poukazuje na základě zcela živého materiálu na problémy pojmu exilu v jednotlivých jazycích a na estetické zprostředkování exilových zkušeností v literatuře. Kromě toho kapitoly poskytují přehled o zemích, do nichž spisovatelé různých exilových vln emigrovali, a o exilových časopisech a nakladatelstvích. Je třeba upozornit i na to, že v knize čtenář najde klíčové termíny, které jsou upřesněny v pasážích o změně jazyka, kulturní a narativní identitě, o pojmech jako domov, cizina, recepce. Na jedné straně jsou tyto termíny vždy spojeny s vlastními projevy spisovatelů o jejich specifické, až komplikované situaci a o jejich literární tvorbě v cizině, na straně druhé jde zároveň o rozbor jednotlivých exilových děl. Svou skladbou připomíná tento komplexní svazek síť, která umožňuje mnohemu německému čtenáři vůbec první orientaci na poli exilu, protože mnozí z uvedených autorů ještě nebyli přeloženi do němčiny. Vytvoření takové těsné formy spolupráce mezi jednotlivými autory samozřejmě nebylo lehké, jak vzhledem k rozsáhlému materiálu, který prošel velmi přísným výběrem, tak vzhledem k tomu, že je tento svazek koncipován jako dílo společné, a proto

byl i psán společně v pravém smyslu slova. Poslední kapitola kompendia je věnována otázkám recepčním a slouží jako výchozí bod následujících všeobecných poznámek (Behring – Kliems – Richter 2004: 587–661).

K problémům recepce exilové literatury

Ve vztahu k časové elimitaci představují všechny recepční procesy týkající se literární produkce uzavřené procesy z hlediska historického. Přesto je i nadále nutné považovat působivost a hodnocení exilové literatury za nadmíru živý vývoj. Germanista Helmut Koopmann specifikoval například při výzkumu recepčních aspektů v rámci exilového bádání různé formy: Podle něj lze vycházet ze základních pojmů *literárního konzumu* (distribuce, počet vydání), *literární diskuse* (recenze, posudky) a *indirektního působení* („Anverwandlung“). Zde specifikovaná kategorie patří do oblasti *literární diskuse*, respektive *recepce*; jedná se o první literárněkritický nebo publicistický kontakt s exilovou literaturou. *Integrace* literatury znamená další krok, totiž „Anverwandlung“, jak definoval tento proces v sedmdesátých letech Werner Krauss. Poslední termín se týká mimo jiné zařazení exilové literatury do domácích slovníků a dějin literatury. Dalším pojmem je *reintegrace* – znovuvčlenění dezintegrované osoby do národní kulturní tradice. Problémy související s reintegrací náleží do komplexu psychologického. Obsahuje především tři vzory chování: konečný návrat, nepodařený anebo odmítnutý (neuskutečněný) návrat a konečně „pendlování“ mezi domovem a cizinou, kterému dalo po převratu přednost mnoho spisovatelů.

Samotné rozhodnutí jednotlivce bylo těsně spojeno s akčním rádiem každého autora ve vlasti, to jest že mezi jeho vůlí k integraci a jeho veřejnou akceptací existovalo přímé vzájemné působení. Posledním stupněm integrace je proces *kanonizace*. Právě otevřenost vůči literárním hodnotám z exilu umožňuje bezesporu změny v kánonu jak v exilových zemích, tak v domácí tradici.

Po listopadovém převratu se exulanti, a spolu s nimi i recenzenti, ocitli v dilematu, protože obě strany poukazovaly zároveň na jednu aktuální otázku, totiž na roli, která by měla v dnešním kontextu

připadnout dřívějším emigrantům a jejich literatuře. V této souvislosti došlo v posledních desetiletích v české literární vědě k pokusu oživit vedle pojmů *exilová literatura* anebo *literatura v exilu* terminologické sloučení *literatura vzniklá v zahraničí* (srov. Kubíková 2000). Takovým pojmem se ale sugeruje výlučně geografický faktor jako pars pro toto, neberou se v úvahu nedobrovolné důvody odchodu z domova. Nehledě k tomu, že se do této syntagmatické struktury včleňovala i díla, která byla napsána ještě na pozadí politického exilu. Jeden z nejznámějších znalců postkoloniální debaty, orientalista Edward Said, poukazuje ve své definici exilu na několik rozdílů: „Although it is true that anyone prevented from returning home is an exile, some distinctions can be made between exiles, refugees, expatriates and émigrés. Exile originated in the age-old practice of banishment. [...] Refugees, on the other hand, are a creation of the twentieth-century state. The word ‚refugee‘ has become a political one, suggesting large herds of innocent and bewildered people requiring urgent international assistance, whereas ‚exile‘ carries with it, I think, a touch of solitude and spirituality. Expatriates voluntarily live in an alien country, usually for personal or social reasons. [...] Émigrés enjoy an ambiguous status. Technically, an émigré is anyone who emigrates in a new country. Choice in the matter is certainly possibility“ (Said 1984: 166).

Kriticky řečeno se pojmem literatury vzniklé v zahraničí zároveň implikuje kontinuita národní literatury. Fikce linearity v národní literatuře bez diskontinuity a beze zlomů ale ve skutečnosti neexistuje.

Dnešní německá literární věda se rozhodla pro opačnou cestu; plédovala za co nejelastičtější výklad pojmu exilová literatura. Guy Stern navrhl již v devadesátých letech, aby se i díla současných spisovatelů z bývalého válečného exilu nebo potomků bývalých exulantů zařadila do německého literárního kánonu. Měl na mysli potomky, kteří zkušenost exilu již nezažili na vlastní kůži a psali své knihy v cizím jazyce. Jeho návrh byl koneckonců pragmatický, chtěl tím v první řadě zabránit jejich zapomenutí. Navíc tvrdil, že právě v dílech následujícího pokolení silně převažuje tematizace exilového traumatu (Stern 1998: 323–332).

Paradigmatickým příkladem problémů, souvisejících se sporným zařazením exilového díla do literárního kánonu, je spisovatelka Libuše Moníková, která na rozdíl od profilovaných českých spisovatelů odešla do Německa počátkem sedmdesátých let jako čerstvá absolventka germanistiky a anglistiky, provdaná již tenkrát za německého biologa. Začala psát německy a proslula v roce 1987 románem *Fasáda*. Německá fejetonistka Sibylle Cramerová například v devadesátých letech zdůraznila, že textový korpus Libuše Moníkové „nepatří do německé literatury v její současné podobě, totiž do literatury celoněmecké“ (Cramer 1999: 77). Co je ale celoněmecká literatura? Je to snad sloučení východní a západní německé literatury? A proč by autorka nemohla být její součástí? (K problematice srov. Kliems 2002: 9–16; 2004.)

Květoslav Chvatík neviděl žádný problém v tom, že analyzuje díla Moníkové ve svém souboru studií o české literatuře (Chvatík 1992). Alena Wagnerová (Wagnerová 2003: 23) konečně rozhodla, že česká spisovatelka píšící německým perem je prostě „německo-českou“ autorkou. Všude bylo slyšet hlasy jak ze strany české, tak i německé, že její román *Fasáda* patří z hlediska tématu a motivu jednoznačně k české národní literatuře. Je prý bezesporu „českým dílem: díky svému tématu, své intenci a formě“ (Hyršlová 1990: 3), je „českým románem o umělcích“, německy *Künstlerroman* (Mielke 1987: 37). Někteří recenzenti kapitulovali před zařazením z hlediska jazykového a viděli jednoznačnost pouze v literární příslušnosti spisovatelky. Libuše Moníková o sobě ovšem prohlásila, že se cítí být německou autorkou, protože nikdy nepsala česky (Moníková 1991: 185–206). Její jméno lze přesto najít ve *Slovníku českých spisovatelů po roce 1945* již z doby, kdy ještě neexistovaly české překlady jejích knih, kromě sporné verze *Fasády* v Sixty-Eight Publishers (Zelinský 1998: 73–74). Jiným, kteří se stejně jako ona rozhodli tvořit v jiném jazyce, se tohoto štěstí literární integrace nedostalo (Jan Drábek či Michael Konůpek). Německá literatura chtěla být v tomto ohledu velmi důkladná a zařadila její korpus dvakrát do slovníku románu (Romanführer 2004 a 2005), totiž do svazku německojazyčné prózy a zároveň do multinárodní literatury. Stále existující vůle subsumovat spisovatelku a její

tvorbu jenom pod schéma *multikulturality* nivelizuje ale konkrétně historické podmínky její literární produkce, a tím i její skrytou, politicky motivovanou kulturní misi – i když je toto zařazení vzhledem k jazykové a tematické mnohostrannosti jejich bikulturních textů lákavé.

Na rozdíl od české literatury bylo v německé literatuře již v osmdesátých letech zapotřebí najít pojmenování tváří v tvář rozrůstající se skupině německojazyčných spisovatelů neněmeckého původu, ačkoli se jejich hybridní texty bránily přísné kategorizaci. Stačí uvést jenom některé z dilematických termínů: literatura zahraničních dělníků, migrantská literatura, zahraniční literatura.

V devadesátých letech požadovali kritici odklon od morální estetiky, tedy od „výhodného“ zařazení jednotlivých textů do kánonu buď podle politických podmínek jejich vzniku (exil, migrace, asyl), nebo podle jejich tematického pozadí (homosexualita, feminismus). Soudobá situace v německé literatuře se vyvíjí směrem, který nastínil Hans-Peter Kunisch, když v souvislosti s úspěchem autorů, pro něž němčina není mateřským jazykem, píše s ironickým podtónem o „biografické výhodě“, o „romanticky-exotických elementech“ jejich životopisů, které nemají nic společného s „vlastní ošuntělou biografií“ čtenáře (Kunisch 2000: LIT 1).

Recepce českého exilu v německojazyčné publicistice

Následující materiál o recepci českého exilu v německých časopisech se pohybuje na rozhraní mezi profesionální recepcí v literárněkritických časopisech a populární recepcí v každodenní publicistice. Nikoli náhodou se v německých časopisech rozvinula diskuse o dnešní hodnotě východoevropské disidentské a exilové literatury. Podle názoru německých nakladatelství a čtenářů se její aura a politický bonus rychle vytratily.¹ Je to tím, že exiloví a disidentští spisovatelé mají politický nárok na existenci pouze v rámci projekce politicky kontrárních systémů. Ztrátou politického rozdělení mizí i moc působivého obrazu zakázaného autora

1) O problematice z hlediska českého viz články, které v devadesátých letech napsali Pavel Janoušek, Jiří Kratochvíl a Vladimír Novotný.

(srov. zejména Schneider 2002). Gerhardt Csejka, nakladatel časopisu *Neue Literatur*, poznamenal v roce 1992, že „tato literatura, která nevznikla ve svobodné atmosféře, se nestala ani za podmínek svobodného hospodářství svobodnou a byla i na Západě politicky determinována“ (Csejka 1996: 87). Důkladný přehled recenzí v německých časopisech by ale ukázal, že před převratem sice jistý politický bonus existoval, ale vzhledem k množství recenzí bylo obecné mínění spíše kritické – recenzenti se nedali nechat vést výlučně politickým zařazením a hodnotami. Například právě o fulminantním románu *Fasáda* Libuše Moníkové se psalo, že se v textu nedá přehlédnout až příliš učitelský přístup autorky. Kromě toho Renate Mischeová konstatovala, že „přírodovědné exkurze autorky šly na nervy nejenom hrdinům románu“ (Mische 1987: L2).

V německé publicistice byla devadesátá léta – nehledě k Libuši Moníkové – pod praporem dvou českých exilových spisovatelů, totiž Milana Kundery a Josefa Škvoreckého. Na rozdíl od české kritiky německojazyční recenzenti hodnotili nejnovější Kunderovu tvorbu převážně kladně. To se týkalo zejména románu *L'Ignorance* (2000, *Neznalost*), o kterém Uwe Wittstock nadšeně prohlásil, že kdyby se „tento spisovatel dnes rozhodl napsat dvěstěstránkový návod k použití opékače, jistě by se mu povedlo vytvořit dobrou, chytrou, zábavnou a vysoce poetickou knihu“ (Wittstock 2001: L3). V souvislosti s Kunderou skoro každý německojazyčný kritik odkazoval na fakt, že se autor od začátku snažil zabránit politickému vtělování své literatury a hledat nové poetologické cesty mimo české tradice. Především Peter Demetz a Marcel Reich Ranicki ale viděli právě v této globalizaci témat ohrožení a proces desubstanciace Kunderova díla. Demetz na základě *Totožnosti* (*L'Identité*, 1997) dokonce soudí, že jsou Kunderovy nynější, to jest francouzskojazyčné romány, napsány z hlediska „umělecky rozpůleného života“ (Demetz 1998: L19). A nejen Demetz do jisté míry tvrdí, že je Kunderovi zapotřebí českých reálií – jinak by mu došel námět. Podle názoru Paula Ingendaaye se Kundera kladně odlišuje od jiných disidentů právě tím, že „jeho eminentně politické postavy mají nejenom něco v hlavě, nýbrž i mezi nohama“ (Ingendaay 2000: 51).

Recenzenti sice pozorovali problémy recepce a reintegrace českého exilu, ale zdržovali se veškerého hodnocení a nepoukázali ani na paralely k německé situaci po konci světové války. Týká se to mimo jiné Evy Menasseové, která o německých překladech Josefa Škvoreckého konstatovala: „Češi v podstatě nemají rádi své exilové autory. Jsou ochotni považovat Libuši Moníkovou za německou spisovatelku a Kunderu za francouzského autora, kdežto jejich patriotická srdce patří pábiteli Bohumilu Hrabalovi, který spolu z nimi vše prožil, i když za lehce pochybnou cenu, že své knihy nechal politicky vyčistit“ (Menasse 1999: BS3).

Peter Demetz opakovaně tvrdil, že právě němečtí čtenáři chtějí „metafyzicky angažovaného disidenta s nesmělým vizionářským zrakem“, ale tomuto popisu bohužel neodpovídá ani sebeironický, skeptický, buclatý a veselý Škvorecký (Demetz 1999: V).

Závěrečná úvaha

Již v roce 1998 Hans Peter Riese konstatoval, že jenom 0,4 % německého překladatelského trhu pochází z českého kontextu. Přesto můžeme shrnout několik faktů o recepci českého exilu v německé publicistice. V dnešních recenzích hraje politická příslušnost k bývalému exilu nebo disentu jistou roli, aniž by významně ovlivnila kritický pohled na literaturu. Ten je závislý spíše na osobním vztahu jednotlivého recenzenta k české kultuře a na jeho znalostech dřívějšího spisovatelského exilu. Málokdo z kritiků se ve svých recenzích důkladně zabýval problémy spojenými s vynuceným odchodem z domova, jako je změna jazyka a poetologický dopad na tvorbu. V případě Libuše Moníkové se místo toho skoro každý kritik snažil poukázat na dobrou němčinu autorky teprve potom, co nejprve vyčetl její zdánlivé chyby. Autorka ale trvala na tom, že má nárok na stejná práva jako její němečtí kolegové: „Daran erinnern mich auch Kritiker, wenn sie Ausdrücke aus meinen Büchern, die ihnen nicht geläufig sind, als meine Eigenwilligkeit interpretieren, die einem nicht deutschen Autor nicht zusteht. [...] Wenn Arno Schmidt schreibt: ‚der schneeweiße Spitz [...] boll sehr‘ [...] wird es als innovativ, witzig, originell ästimiert. Wenn ich so etwas

versuchte, würde es heißen: Die Ausländerin kann nicht einmal Deutsch“ (Moníková 1994: 43).

Na rozdíl od převážně kladných německých recenzí odkazuje česká publicistika na nejnovější knihy bývalých exulantů spíše kriticky. Vladimír Novotný v této souvislosti dokonce tvrdí, že se z odmítání textů tematizujících emigrační problematiku dají vyvodit nejenom poetologické důvody, nýbrž v první řadě důvody tematické (Novotný 2002). Romány Pavla Kohouta, Libuše Moníkové, Jindry Tiché nebo Jaroslava Vejvody z devadesátých let nejenže neposkytovaly tradiční obraz jha exilového bytí, jak jej známe od Viktora Dyka, ale popisovaly ještě k tomu deziluzivní obraz domova. Novotný hodnotil kladně právě fiktivní globální životopisy exulantů, především Vlastimila Třešňáka a Jana Křesadla, a apeloval na to, že je nutné integrovat všechny knihy do českého kánonu, i když některé z nich nebyly napsány česky. Spisovatelé a jejich literatura, které Novotný považuje v procesu literární revize kánonu za tvůrce budoucí tradice, nepracují s dualistickým vnímáním světa, zásadně odmítají redukcionismus a monolitní vnímání světa. Ve svých dílech reflektují nalezení sama sebe, většinou determinované exilovou zkušeností, životem v různých kulturách a tím i životní variabilitou. Jeho apel, akceptovat exilovou zkušenost jako modus života, jako antropologickou prazkušenost, se shoduje s filozofickým uvažováním Viléma Flussera, Karla Kosíka, Czesława Miłosze a s názory Normana Manea, který se zabýval možností existence „exilového genu“. Tito také zanedbávali konkrétně historický rámec 20. století a plédovali za globální koncept exilu. Takovým konceptem by bylo možné obhájit legitimaci exilové a v zahraničí vzniklé literatury vůči jejím kritikům a otevřít jí tak cestu ke včlenění do literárních kánonů různých literatur, nezávisle na příslušnosti k jazyku.

Literatura

- BEHRING, Eva – KLIEMS, Alfrun – RICHTER, Ludwig
2004 Integration und Reintegration. Widersprüchliche Prozesse des Zusammenwachsens von Exil, Dissens und „offizieller“ Literatur, in *Grundbegriffe und Autoren ostmitteleuropäischer Exilliteraturen 1945–1989. Ein Beitrag zur Systematisierung und Typologisierung*, edd. E. Behring, A. Kliems, H.-Ch. Trepte (Stuttgart: Franz Steiner Verlag), s. 587–661
- CRAMER, Sibylle
1999 Eine humoristisch gewendete Ästhetik des Widerstands. Prospekt zur Verbesserung Mitteleuropas. Das Werk Libuše Moníkové, *Rowohlts Literaturmagazin*, č. 44, s. 70–77
- CSEJKA, Gerhardt
1996 Apperzeptionsschwierigkeiten von West nach Ost, in *Kultur und Literatur aus Europa in Europa. Die Rezeption Osteuropas vor und nach der Wende*, ed. C. Grosser (Wien: Dokumentationsstelle für Neuere Österreichische Literatur), s. 87–89
- DEMETZ, Peter
1998 Kunstvoll halbiertes Leben. Milan Kundera Suche nach „Identität“, *Frankfurter Allgemeine*, 6. 10., s. L 19
1999 Konfessionen eines Swingkids. Josef Škvoreckýs grandiose Satire auf die Holzköpfe dieser Welt, *Frankfurter Allgemeine*, 23. 1., s. V
- HYRŠLOVÁ, Květa
1990 Opět ve střední Evropě. Evropský román pražské autorky německým perem, *Nové knihy*, č. 18, s. 2–3
- CHVATÍK, Květoslav
1992 Fasáda Libuše Moníkové a možnosti evropského dobového románu, in K. Ch.: *Melancholie a vzdor. Eseje o moderní české literatuře* (Praha: Československý spisovatel), s. 233–240
- INGENDAAY, Paul
2000 Die Ausgewanderten. Spanische Weltpremiere: Milan Kunderas neuer Roman, *Frankfurter Allgemeine*, 21. 6., s. 51
- KLIEMS, Alfrun
2002 *Im „Stummland“*. Zum Exilwerk von Libuše Moníková, Jiří Gruša und Ota Filip (Frankfurt am Main: Lang)
2004 Migration-Exil-Postkolonialismus? Reflexionen zu Kanonisierung und Kategorisierung von Literatur, in *Migrationsliteratur. Schreibweisen einer interkulturellen Moderne*, edd. K. Schenk, A. Todorow, M. Tvrđík (Tübingen–Basel: Francke Verlag), s. 287–300

KUBÍKOVÁ, Pavla (ed.)

2000 *Jak reflektujeme českou literaturu vzniklou v zahraničí* (Praha: Obec spisovatelů)

KUNISCH, Hans-Peter

2000 Eine Ankunfts-literatur anderer Art. Der selbstbewusste Auftritt der neuen Ausländer in der deutschsprachigen Gegenwartsliteratur, *Süddeutsche Zeitung*, 22. 3., s. LIT 1

MENASSE, Eva

1999 Jugendjahre eines böhmischen Sex-Maniacs. Josef Škvorecký. Held aller erfolglosen Casanovas liest heute in Berlin, *Frankfurter Allgemeine*, 1. 10., s. BS 3

MIEHE, Renate

1987 Unterhaltung für gebildete Stände, *Frankfurter Allgemeine*, 17. 11., s. L 2

MIELKE, Rita

1987 Sisyphos auf dem Gerüst. Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen. Ein tschechischer Künstlerroman, *Rheinischer Merkur*, 4. 12., s. 37

MONÍKOVÁ, Libuše

1991 Libuše Moníková im Gespräch mit Sybille Cramer, Jürg Laederach und Hajo Steinert, *Sprache im technischen Zeitalter*, č. 29, s. 185–206
1994 Ortsbestimmung. Danksagung zum Chamisso-Preis, in L. M.: *Prager Fenster. Essays* (München: Carl Hanser Verlag), s. 40–44

NOVOTNÝ, Vladimír

2002 Transformace pojetí exilu v současné próze, in V. N.: *Mezi moderností a postmoderností. Úvahy o typologii české prózy z konce tisíciletí* (Praha: Cherm), s. 61–79

ROMANFÜHRER

1994 *Der Romanführer: Der Inhalt der Romane und Novellen der Weltliteratur. Deutschsprachige Prosa aus den Jahren 1986 bis 1992*, sv. 28, edd. B. Gräf, J. Gräf, (Stuttgart: Hiersemann)

1995 *Der Romanführer. Der Inhalt der Romane und Novellen der Weltliteratur. Multinationale deutsche Literatur*, sv. 29, edd. B. Gräf, J. Gräf (Stuttgart: Hiersemann)

SAID, Edward

1984 Reflections on Exile, *Granta*, č. 13, s. 159–172

SCHNEIDER, Christian

2002 Der unsichtbare Dritte, in *Identität und Macht. Das Ende der Dissidenz*, ed. Ch. Schneider (Gießen: Psychosozial-Verlag), s. 11–44

STERN, Guy

1998 The Theme of Exile in the Works of the Sons and Daughters of the Emigrants, in G. S.: *Literarische Kultur im Exil. Gesammelte Beiträge zur*

Exilforschung. Literature and Culture in Exile. Collected Essays on the German-Speaking Emigration after 1933 (1989–1997). (Dresden: Dresden University Press), s. 323–332

WITTSTOCK, Uwe

2001 Hinter jeder Liebe steckt Betrug. Über Milan Kunderas Roman *Die Unwissenheit* und das besondere Glück, das vielleicht nur die Literatur bereithält, *Die Welt*, 16. 6., s. L 3

ZELINSKÝ, Miroslav

1998 Libuše Moníková, in *Slovník českých spisovatelů od roku 1945*, red. P. Janoušek (Praha: ÚČL AV ČR – Brána, Knižní klub), s. 73–74

WAGNEROVÁ, Alena

2003 Rozdělení Evropy jako osud a téma Libuše Moníkové, *Listy*, č. 4, s. 18–24 [německy vyšlo v *Rowohlt Literaturmagazin*, 1999, č. 4]

Dr. Alfrun Kliems, Universität Leipzig